

ڈاکٹر صفرا صدق

ڈائریکٹر جنرل

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل دا تصور

Abstract:

The article is about the concept of 'Perfect Man' (Mard-e-Kamil) as presented by the great sufi poet Mian Muhammad Bakhsh. The idea of the 'Perfect Man' is quite old in Muslim philosophy. It has its roots in Plato's concept of the 'Philosopher King' and Islamic idea of a 'Prophet', but it finds its highest development in the speculations of Ibn-e-Arabi, Al-Jalili and Rumi. The 'Perfect Man' is a developed personality having complete true freedom and immortality. Today the world needs that true man whose vision produces a commotion in the world of thought. Mian Muhammad Bakhsh explains the qualities of the 'Perfect Man' as young, brave and strong. Prince Saif-ul-Malook looks like the 'Perfect Man' who fights bravely facing all kinds of problems. He has no fear; and no difficulty can upset him. Also death cannot frighten him because of the developed state of ego. Physical death looks pleasant to him.

میاں محمد بخشؒ دے فلسفہٴ مردِ مومن دا تصور اصلوں ایس نظرئیے تے قائم اے کہ محکوم قوم دے منکھاں اُچھا کر کے نوجواناں وچ اُدم تے عمل دا جذبہ جگایا جاوے۔ اوہناں تُوں احساس دوا یا جاوے کہ اوہ ہمیش توں انج نہیں سن۔ اوہناں اُتے جبر دی حکمرانی ہمیش توں مسلط نہیں سی تے ہر منکھ خود مختیاری تے آزادی دا چاہیوان ہوندا اے جہدا تعلق اوہدی ذات نال وی ہوندا اے تے اوہدی قوم تے مملکت نال وی۔ پرانیاں تے ظالم طاقتاں دے ظلم توں مُکّتی واسطے اوہنوں عقل، فکر تے بہادری دے ہتھیاراں نال ایس ہو کے جیون دے جنگی پڑ وچ لٹھنا اے۔ میاں محمد بخشؒ نے محسوس کیتا کہ جے کرا ایس ویلے نوجواناں تُوں ہمت تے جواں مردی دا سبق دے کے اُدم لئی نہ اُبھاریا گیا تاں اوہناں

دا مستقبل ہمیش لئی انھیر ہو جاوے گا۔ ایس مقصد لئی اوہناں نے اک انجیے مردِ مومن تے مردِ کامل دا کردار سر جیا جہڑا دینی تے دنیاوی حوالیاں نال اک متوازن شخصیت دا حامل اے۔ ایمان دی طاقت نے اوہنوں نڈر تے بے باک کر دتا اے۔ اوہ طوفاناں تے اوکڑاں دیاں اکھاں وچ اکھاں پاؤں دا حوصلہ رکھدا اے، اوہ مسئلایاں توں گھیر اندا نہیں سگوں تدبیر دی راہ اپناتا اے۔ اوہ جنگل، پہاڑ، دریا، سمندر تے صحرا وچ سفر توں ڈردا نہیں پر اوہ ظالم تے جابر نہیں تے کسے دی بے وس منٹھ اُتے ظلم توں بہت وڈا بھیڑ سمجھدا اے۔ اوہ اپنے حق لئی دوجیاں دا حق نہیں ماردا۔ اوہدی جنگ صرف طاقت تے اختیار توں حاصل کرن لئی نہیں سگوں دنیا وچ امن قائم کرن دی جدوجہد اے۔ میاں محمد بخشؒ نے اپنے شعراں وچ جہڑے مردِ کامل دی تصویر کھینچی اے اوس توں اک بہادر نوجوان دا تصور اُگھر کے سامنے آؤندا اے جہدی شخصیت جمال، کمال تے جلال دا سوہنا موقع اے:

حُسنِ رسیلا خو حلیمی سادہ مکھ صفائی
 سوہنے ویکھ ہوون شرمندے جمال نہ جھلدا کاکی
 روشن شمع نورانی چہرہ بچے لاٹ آسمانی
 وانگ پتنگاں سڑن چو فیرے عاشق مردِ زنانی
 جے اوہ نظر کرے ول انبر چمک نہ جھلن تارے
 تارے جس ول مہریں آوے کردا پار اتارے
 نیواں تئے دھرتی لگن بجلی دے چکارے
 ایسے روپ انوپ کرم دے صفت کریندے ولے (۱)

ایہہ مردِ کامل ظاہری حُسن و جمال وچ یکتا اے، اصلو عشق نے اوہنوں جمال تے جلال بخشیا اے کہ اوہدے ول نظر پانا محال اے، اوہ نیک فطرت تے چنگے سُہاء والا اے، کائنات وچ اوہ شمع وانگوں جیون گزاردا اے، شمع آپ بلدی اے تے دوجیاں توں چائن بخشدی اے ایسے طرح مردِ کامل آپ تکلیفاں جردا اے تے اپنی قوم لئی سوکھتاں اپڑاتا اے۔ تارے، زمین تے آسمان اوہدی اک نظر دی طاقت توں نہیں سہار سکدے۔ اوہنوں دین دنیا دے سارے علماں تے فناں اُتے اپنی مہارت حاصل اے کہ افلاطون تے ارسطو ورگے سوجھوان وی اوکھے معاملیاں وچ اوہدے کولوں صلاحواں منگدے نیں، اوہ سُبھ سُبھ وچ یکتا ہے، اوہدی ذات جوش تے ہوش دا سوہنا سمیل اے۔ اوہنوں

سارے علم حفظ نہیں، اوہ عربی، عجمی، گُرمکھی، ہندی، کوفی، ڈوگری، فرنگی، انگریزی، بنگالی، سریانی، ایرانی، ترکی تے یونانی زبانوں جان دا اے:

افلاطون، ارسطو، سلیمان سارے کرن تیاری
 پچھے اس اُستادے کولوں جو گل مشکل بھاری
 اس حدے اوہ عالم ہو یا قاضی سب مکاں دے
 جے مسئلے دی مشکل پونہی اس تھیں پچھن جانے
 سبھ دتھے کھول دسارے کرے بیان چنگیرا
 عالم فاضل سُن سُن آکھن دھن اوہ خالق تیرا (2)

دینی تے دُنیاوی علماں توں وکھ اوہ سپہ سالاری دے سارے گُروی جان دا اے۔ اوہ اینا بلوان
 اے کہ منگھ تاں کیہ جن، دیوتے بلاواں وی اوس توں خوف محسوس کردیاں نہیں۔ اوہ صرف کامل جذبے
 نال ای بھر پور نہیں سگوں بُز مند اے تے سارے ہتھیاراں توں ورتن دا گُرجان دا اے:
 برجھی تپک تے سیف طمانچے خنجر چھرا کناری
 نیزہ بازی تیر اندازی ختم کیتی اس ساری (3)

اوہ مایاں دا اینا فرمانبردار تے مِتراں دی مِترتا دا اینا روادار اے کہ عشق دی راہے کُرن لئی ماں
 پیو دی اجازت ملن دی اڈیک کردا اے۔ اوہ اپنی سچھ بُجھ تے مان نہیں کردا تے نہ ای اپنی مرضی تھو پدا
 اے تے اہم معاملیاں وچ مِتراں کولوں صلاح مشورے توں چنگا سمجھدا اے۔ اوہ عشق دی راہ دا پاندھی
 اے ایس لئی اوہنوں تخت و تاج، مال خزانے تے ہیرے جواہراں نال کوئی سروکار نہیں۔ داستاناں کسے
 وی طرح دیاں ہوون اوہناں دے ہیرہ عام طور تے عمل توں داغھے ہوندے نیں۔ اوہ عیش عیاشی دا
 جیون پتاندے نیں۔ اوہناں دے کماں تے فرضاں وچ فوجاں دی سلامی تے تخت و تاج تے راج
 کرنا ہوندا اے۔ شہزادہ سیف الملوک دا پیو وی اوہنوں اجیہا جیون پتاؤن دی تلقین کردا اے:

ناں تہدھ سکھ ہنڈایا سبیاں نال کچھ کھاہدا لایا
 نال توں تخت اُتے چڑھ بیٹھوں نال تہدھ راج کمایا
 نال تہدھ تاج سرے تے دھریا نال سلطان کہایا
 نال فوجاں دی لئی سلامی نال دربار لگایا

محل چارے چھوڑ پیارے چلیوں وچہ اُجاڑاں

لہر بہاراں سُٹ کے ٹریوں تکن قہر پہاڑاں (4)

میاں محمد بخشؒ دے مردِ کامل دی خصوصیت اے کہ اوہ تخت و تاج، حکومت، مال خزانے سبھ کجھ تیاگ کے اجتماعی فیدے لئی آزادی دی پری بدلیج الجہال دی بھال وچ اوکھیاں راہواں دے پینڈے پیندا اے۔ ایہہ اوہ سماسی جدوں برصغیر وچ مقامی تے غیر مقامی جابر طاقتاں مسلماناں اُتے بے انت ظلم کر رہیاں سن تے لوکاں دی ہمت اپنی ڈگ پئی سی کہ آزادی توں ناممکن وچار کے غلامی توں اپنی تقدیر سمجھ کے ایس تے صبر شکر کر کے بیٹھ گئے سن۔ نو جواناں توں ایس طرح دی سکھیا وئی جاری سی کہ خدا اُتے بھروسے توں دکھ کوئی چارہ نہیں۔ صبر دی تلقین اصولوں اپنی محکومی توں منن تے ظالم دی اطاعت دا درس سی:

پریاں ڈھونڈے کدہ تھ آون مورت تک تک جیو کھاں

مت کوئی خبر گھلے رب کدھروں صبر پیالہ پی کھاں (5)

آزادی دے پروانیاں توں تلقین کیتی جاری سی کہ اوہ آزادی دی پری دے کچھے خوار ہون دی تھاں رب دی عبادت وچ ویلا گزارن۔ صرف آزادی تے خوش حالی دا خواب ویکھ کے ای خوش ہوندے رہون۔ ہر معاملہ رب تے چھڈ کے صبر نال بیٹھ جاون تے خوشی دی گھڑی توں اڈیکن۔ اقبال موب: شکایت ہے مجھے یا رب! خداوندانِ مکتب سے

سبق شاہیں بچوں کو دے رہے ہیں خاک بازی کا (6)

اصولوں اک نگروں اک ناکامیاں تے نامہربان صورت حال نے کم ہمتی تے غلامی توں جنم وٹا۔ ایس طرح اپنی ذاتی انا توں سکون پہنچاون تے محکومی دا جواز رب دی رضا دے اگے سر ڈاہن توں مٹھیا جاون لگا۔ فانی دُنیا دی کجھ دیہاڑاں دی حیاتی توں لڑائی جھگڑیاں توں پاک رکھن لئی جبر دی اطاعت دا سلسلہ شروع ہو چکیا سی تے ایسے توں دانشمندی وچاریا جاندا سی۔ ایس فانی دُنیا وچ ساری عمر نہیں رہنا، ایس لئی کجھ دیہاڑاں دے جیون وچ جنگ و جدل تے ظالم طاقتاں نال مٹھا لانا سیانف دے خلاف سمجھیا جاندا سی۔

ویا اِج بھلیرا تیرا نالے عمر جوانی

کرو عدالت ہو ر عبادت اوڑک ہونا فانی

جتنا تُوں پری ول بھیجیں اتنا رب ول ڈھو کھاں

بے تہ عیش خوشی نہیں بھاوے کرن عبادت بہو کھاں (7)

ایسے طرح آزادی لئی عملی جتن دی تھیں خدا دی عبادت وچ ویلا پتاؤں تُوں افضل سمجھیا جاندا سی کیوں بے اوہناں دے نیڑے صرف عبادت ای افضل فعل سی۔ میاں محمد بخش ایس ساری صورت حال تُوں ویکھ بھال رہے سن تے ایس گلوں باخبر وی سن کہ خدا تدبیر تے دانش دی تلقین کردا اے تے جبر دے سامنے ڈٹ جاؤں تے انصاف تُوں بہتر وچاؤں اے نالے اصل عبادت منگھی سیوا اے تے کمزور خلق تُوں جابر طاقتاں دے شکنجے توں رہائی دوانا اوہ ڈے واری سی جہدے کولوں لوکیں ہولی ہولی دُور ہوندے جا رہے سن۔ اتھے ایہہ گل واضح کرنا ضروری چاڈی اے کہ میاں محمد بخش سارے مذہباں دا آدر کردیاں اک آفاقی معاشرے دے چاہیوان نیں پر ایس ویلے کیوں بے مسلمان ظلم دا شکار سن ایس لئی اوہناں نے مسلم نوجوان تُوں ای اڈم دا استعارہ بنا کے پیش کیا اے کیوں بے صوفی ہمیش مظلوم دا ساتھ دیندا اے، ایس لئی اوہناں دا نوجوان کسے تُوں اپنے تھلے لا کے زیرِ عتاب لاؤں دا جتن نہیں کردا سگوں صرف اپنے حق لئی لڑدا اے۔ اپنے علاقے، اپنے لوکاں تے اپنے مسئلایاں دے نال نال اوہ کائنات دیاں ساریاں مخلوقاں دا ذکر کردے نیں۔ اوہناں نے اپنی داستان دا ہیرو اک اچھے بندے نوں بنایا جنہوں دُنیا دیاں ساریاں نعمتاں میسر نیں پر اوہ منگھی دی بقا تے فلاح واسطے گھربار چھڈ کے عشق تے اڈم دے لئے تے خطریاں بھرے راہ تے ٹر پیندا اے جتنے خطریاں نال کھیڈنا اوہدی عادت وچ شامل ہو جاندا اے۔ ایہہ فن نہیں سگوں شرا تے غلبہ پاؤں دا جتن اے۔ میٹھے موجد فوق الانسان لئی ہر قسم دی طاقت ”خیر“ دے مترادف ہوندی اے۔ ہر اوہ شے جہڑی کمزوری نال پیدا ہوندی اے، شر ہووے گی۔ اوہ خطریاں، کھچ دھرو تے اوکڑاں وچوں لنگھن دا ہنر جان دا ہووے گا۔ اوس دا مقصد اکثریت لئی مسرت تُوں حاصل کرن تُوں ممکن بنانا ہووے گا جہدی خاطر اوہ دُور دُراڈے تے اوکھے راہواں دا پینڈا کرے گا تے نویں نویں خطرے وی سہارے گا۔ (8) ایس تناظر وچ میاں محمد بخش دا کلام ویکھو تاں اوہ وی مسلم نوجوان تُوں کائنات تُوں تسخیر کرن ول پریرن دے چاہیوان نیں۔ ایسے طرح اقبال وی مسلم نوجوان تُوں قصرِ سلطانی دے گنبد تے مکانہ بناؤں دی تھیں پہاڑاں دیاں چٹاناں اُتے بیسے دی گل سمجھاندے نیں جہڑا نہ صرف جنگلاں، پہاڑاں، دریاواں تُوں مسخر کرے سگوں کائنات دی حقیقت وی دریافت کرے:

نہیں تیرا نشین قصرِ سلطانی کے گنبد پر
ٹو شاہیں ہے بسیرا کر پہاڑوں کی چٹانوں پر (۹)

خدا نے منگھ ٹوں آزاد پیدا کیتا اے پر دُنیا وِچ بے انت جابر طاقتاں اپنی حاکمیت لئی اوہنوں
محکوم بنا لیںدیاں نہیں تے اوہنوں تن من دھن نال مطیع ویکھنا چاہندیاں نہیں۔ ایہہ عمل ظلم تے ستم
ٹوں لوڑیندا اے کیوں جے منگھ سوکھت نال کسے دی غلامی نہیں من دا جد کہ اسلام وِچ کسے ہور دے
سامنے سر جھکا نا شرک اے۔ میاں محمد بخشؒ دے عہد دے پنجاب تے کشمیر وِچ وی اچھی صورت حال
سی جدوں ایہتھوں دے آزاد منش منگھ کسے اک طاقت نہیں سگوں کئی طاقتاں دے بھیڑے سلوک دا
شکار بنا دتے گئے سن۔ جبر کرن والے بھاویں پٹھان مسلمان ہون، ہندو ڈوگرے ہون، سکھ سردار ہون
یا عیسائی ایجنٹ، کشمیریاں دا حق مارن لئی سارے اکٹھے سن، ایس لئی ضروری سی کہ محکوماں ٹوں وی کسے
اک جھنڈے تھلے جمع کر کے اوہناں دے حقان دی آواز اُچی کیتی جاوے تے انسانیت ٹوں ذلت دی
دلدل وچوں کڈھ کے اُچیائی ول ٹوریا جاوے۔ ایس چنگے کم لئی میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل زمین تے خدا
دی حکمرانی قائم کرن لئی عدل و انصاف تے مساوات دے حامل معاشرے ٹوں قائم کرن تے جابر طاقتاں
توں آزادی حاصل کرن لئی اُدم کرا اے۔ اوہ اک مکمل منگھ اے۔ اوہ نہ تاں فرشتہ اے تے نہ دیوتا۔
اوہ دے کول نہ کوئی جادوئی علم تے نہ اُڈن کھنولا اے۔ اوہ ہڈ ماس دا عام منگھ اے جہدا ہتھیار عشق دا جذبہ
اے۔ گل کیہ اوہ کسے طرحاں دیاں غیر انسانی صفتاں دا مالک نہیں۔ اوہ کسے معرکے وِچ وی غیر فطری
قوتاں دا کھالا نہیں کرا کیوں جے اوہ عام منگھ اے تے منگھ خطا دا پتلا ہوندا اے۔ ایس لئی کئی واری اوس
کولوں وی وڈی غلطی ہو جاندی اے پر اوہ چھیتی ای ایس دا ازالہ کر کے اصلاح ول پرت جاندا اے۔
اوہدی سرشت نوری، خاکی تے آبی اے تے اوہ ایہناں سارے غصراں دے اثر بیٹھ رہندا اے۔ میاں محمد
بخشؒ ٹوں بہادراں تے توانا جواناں نال محبت اے، جہڑے کجھ کرگورن دی تانگھ رکھدے ہوون تے اپنے
اُدم نال دُنیا وِچ ظلم ٹوں مُکاون تے عدل ٹوں رائج کرن وِچ کردار نبھاسکے۔ نوجوان کیوں جے طاقت
دا سوما ہوندے نہیں، خطریاں توں کھیڈنا تے ایڈونچرس مہماں نال دلچسپی رکھدے نیں، ایس لئی میاں محمد
بخشؒ اوہناں ٹوں قوم دا نجات دہندہ سمجھدیاں اوہناں تے بھاری ذمے واری لاؤندے نیں۔ ”سوئی
مہینوال“ وِچ اپنے مہتر دی بہادری ٹوں سلاہندیاں آکھدے نیں کہ اوہ آپ وی کدی کدی اوہدے نال
ورزش تے گشتی دا کھیڈ کھیڈ دے سن:

سوہنا محکم بدن اس جیوں سیمیں سندان
ہانی ڈرن محمدا حملہ ویکھ میدان
میری اوس سنگ دوستی آہی پوند کمال
گاہ بگاہ فقیر وی زور کرے اس نال (10)

مردِ کامل دی شخصیت ساریاں مثبت قدراں دی ترجمان اے۔ اوہ رحمِ دل، وفا دار، روادار، نیک نیت، غریب پرور تے بخی اے۔ اوہ دین تے دُنیا دے وچکار برابری رکھن دی صلاحیت رکھدا اے، اوہ خانقاہ وچ ٹکرے لگ کے رہن والا نہیں سگوں صاحبِ دل حکمران تے سپہ سالار اے۔ اوہ صرف ظاہری عبادت دا اسیر نہیں سگوں اوہ دے بھدیاں وچ کائنات دی رُوح بلونا لینی اے، اوہدی تلوار عالم بھر وچ پیرے فساداں دا صفایا کرن دی سکت رکھدی اے تے اوہدا حوصلہ ہر طوفان دا سامنا کرن دی طاقت نال مالا مال اے۔ اوہ ظالماں تے جابراں دا ویری جد کہ مظلوماں دا ہمدرد اے پر اوہ منگھ نال نفرت نہیں کردا سگوں اوہ دے بھیڑے عملاں نوں ناپسند کردا اے تے اوہناں نوں خیر دے تابع کر کے منگھی نفس دی اصلاح دا چاہیوان اے کیوں جے ایسے صورت دُنیا امن دا گھر بن سکدی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اوہ سکندر تے چنگیز وانگوں ظلم تے جبر نال دُنیا نوں جتن دی تھاں دشمن نال وی اولاً نیک سلوک کرن والا اے:

ویری دی کر ادب تواضع اپنی بھو گواہی
دُشمن تھیں خم کھائیے ناہیں لسیاں زور نہ لائیے (11)

اوہدی بہادری کمزوراں نوں دباون تے مطیع کرنوں باز رہندی اے۔ اوہ طاقتور ویری دا ڈٹ کے مقابلہ کرن دا عزم رکھدا اے پر ماڑے دُشمنان تے زور ازامون نوں بھیڑا کم من دا اے۔ میٹھے کہند اے:

”مینوں بہادراں نال محبت اے پر ایس لئی صرف تلوار دا ماہر ہونا کافی
نہیں سگوں ایہہ وی جاننا چاہیدا اے کہ کس تے ہتھ صاف کیتا
جاوے۔“ (12)

میاں محمد بخشؒ موجب بہادر منگھ اوہ اے جہڑا ظالم دے ظلم نوں مُکاؤن لئی اوہ دے ظلم دے ہتھ
نوں بھنن دی اہلیت رکھے تے مظلوم تے بے وس عوام دی دلجوئی کرے۔ قرآن وچ منگھاں نوں ظالم

تے جابر تو تاں توں ملتی دواؤن خاطر جہاد دی تلقین کیتی گئی اے۔ سورۃ النساء دی آیت مبارکہ اے:

”تہانوں کیہ ہو گیا اے کہ جہاد نہیں کردے او حالاں جے مظلوم تے بے
 وس بندے، عورتاں تے بال سد مار رہے ہن کہ اے ساڈے پروردگار
 ساڈے ایس شہر وچوں، جہدے رہن والے ساڈے تے ظلم ڈھا رہے
 ہن، کڈھ، تے اپنے ولوں ساڈا کوئی حامی بنا کے گل دے تے اپنے
 ولوں سانوں کوئی مددگار عطا کر۔“ (13)

سو جہاد مردِ کامل دا وظیفہ اے تے ہر قسم دے ذاتی اقتدار تے مفاداں توں اُچرا اے ایہدا
 مقصد منکھتا توں شر تے جبر توں نجات کروانا اے، بدلنا نہیں۔ دوجے لفظاں وچ ماڑے، نہتھے تے بے
 وس لوکاں دی جان تے مال دی حفاظت کرنا جہاد اے۔

لے اُتے زور لگاؤن کم نہ زور آور دا

مویاں ہو یاں توں پھر کی ماریں بے انصافا مردا (14)

منکھ نال محبت تے منکھی سیوا صوفیاں دے کلام دامنڈھلا انگ اے پر صرف محبت کرن نال گل
 نہیں بن دی۔ اوہ جہڑے ظلم تے نفرت تے یقین رکھدے ہوون، اوہناں توں محبت دی راہے پاؤن لئی
 پہلاں زبانی تے فیہر طاقت نال اصلاح کیتی جانی ضروری اے۔ ایس لئی ظالم تے جابر حاکماں دے
 خلاف بغاوت دا جھنڈا چلن دی پریرنا وی صوفیاں دے کلام وچ موجود ہوندی اے۔ میاں محمد بخشؒ ربی
 مخلوق نال محبت تے رواداری دا سبق دیون دے نال ظالم دے اگے سر جھکاؤن توں نہ صرف ہلکدے
 نہیں سگن ایس توں نواؤن داسنیہا دیندے نیں۔ اوہناں دی سکھیا ایہہ اے کہ منکھ سارے منکھاں
 نال محبت کرے پر جہڑا ربی مخلوق تے ظلم کرے، اوہدے خلاف تن من دھن نال اُٹھ کھلووے تے
 مظلوماں توں عدل انصاف مہیا کر کے اوہناں دی داد رسی کرے:

عدل انصاف اجیہا کرنا جگ وچ رہے کہانی

مظلوماں محتاجاں تائیں داد مراد پچانی (15)

میاں محمد بخشؒ دامنڈھلا اوکھے وقت وچ جھوپڑی وچ سر لکا کے ٹٹھن دی تھاں میدانِ عمل
 وچ ویری توں لکا کر دا اے۔ اوہ جواں مردی تے ہمت تے استقامت دی مثال اے۔ اوہ آپ وی
 دلیرانہ ڈھنگ نال جنگ کردا اے تے اپنے سنگیاں دی ہمت وی ودھاندا اے۔ جے کرسپہ سالار آپ

ہمت ہار بیٹھے تار اوہدے نال دے وی جدوجہد وچ پکے پیریں نہیں رہندے۔ سفرالعشق وچ اک مقام تے طاقتور پہلواناں نے سیف الملوک تے اوہدے سنگیاں اُتے حملہ کر دتا جہڑا اوہناں نے اپنی حکمت عملی تے سخت مقابلے نال ناکام بنا دتا:

بھ اکٹھے ہو کھلوتے کر کر راس ہتھیاراں
چھک کمان جوان توانے آن پئے سکساراں
ایہہ سکسار اسانوں پکڑن آئے نال چالاکی
مارو تیر اڈارو اہناں نسن وکھ ہلاکی (16)

گنتی تے طاقت وچ ودھیرے دشمن نوں ہراون دا وسیلہ ایہو اے کہ اوہناں تے فوری حملہ کر کے اوہناں نوں بوتلا دتا جاوے۔ اوہ اپنے سنگیاں نوں مردیاں وکھ کے نس جاوے گے۔ میاں محمد دے ایہہ شعر جنگ دی نفسیات توں اوہناں دی مکمل جانکاری تے واقفی نوں درساندے نیں:

جہاں اسانوں ہتھ پالین گے پیش نہ کوئی جاسی
یارو کرو لڑائی خاصی مت رب جان بچاسی (17)

ماڑی تے غلامی وچ بچاتی قوم لئی آدم دا ایہہ سنبھا ویریاں تے ٹٹ پین دا پیغام اے۔ مرد کامل اُنت توں بے پرواہ ہو کے عمل دے پڑ وچ آدم کردا پیا اے۔ مرویاں مارو دا مرحلہ درپیش اے۔ اوہ اپنی پوری طاقت نال دشمن دا صفایا کرن دا جتن کردا اے۔ اوہدی لکار وچ شیر دی گھن گرج اے۔ ایس توں پہلاں کہ طاقتور ویری اپنے شکنجے وچ کس لوے، اوس تے اہیا بھرواں بلے بولیا جاوے کہ اوہ حملے دی تھاں دفاع تے آ جاوے نالے ایہہ دی چیتے رکھنا چاہیدا اے کہ خیر لئی جتن کرن والے نوں خدا دی مدد وی حاصل ہوندی اے:

مارن تیر سریر پروون چیر کلیجہ دیندے
پھیر ہتھاں شمشیر چلاون وار دلیر کریندے
دونہہ طرفاں تھیں جڑی لڑائی چک کڈھی تلواراں
چھم چھم تیر شوکار اٹھایا جیوں ساون دیاں باراں
سیف الملوک شہزادہ گجے واگن شینہ مریلے
پھرے چو فیرے دی دلیری مارن رن وچہ سیلے

نیزہ مار کرے تن ریزہ سانگاں بھنن سانگاں
ڈھالیں اوپر وج وج سکساراں دیاں ڈانگاں (18)

استھ ایہہ گل ضرور یاد رکھنی چاہیدی اے کہ میاں محمد بخشؒ دامر و کامل اپنے کسے خاص نظریے یاں سوچ نوں رائج کرن لئی جنگ کردا اے نہ کوئی خاص علاقہ ہتھیان لئی تے نہ ای کسے ہور قوم نوں اپنے تابع تے غلام کرن لئی سگوں اوہ ظلم و اذکار نہتے منکھاں نوں بچاون لئی جتن کردا اے تے ایسے نوں میاں محمد بخشؒ نے جہاد کہیا اے۔ آپ نے فرمایا کہ دشمن نال مقابلے دی سدھر نہ کرو پر جدوں دشمن نال مقابلہ ہو جاوے تاں فیر ڈٹ کے لڑو تے جان لوو کہ جنت تلواراں دی چھاواں تھلے اے۔ (19)

اک ہور تھاں مردِ کامل دشمنان نال لڑائی دا نقشہ ایس طرح کھچدے نیں۔

شیراں وانگوں وٹن دیہی جنیش چڑھی جواناں
وار کرن لکار غنیمتاں رکھ تلی پر جاناں
بھلے بھلے میدان بہادر گس گس مارن بھلے
سانگاں تھر تھر کنبن قہروں برچھے کردے پلے
نیزے تیر پروون سینے کرن بہادر خیراں
زنگی دے سرٹھ ٹھہ بھجن مٹ جویں رنگریزاں (20)

اقبال موجب:

جھپٹنا، پلٹنا، پلٹ کر جھپٹنا
لہو گرم رکھنے کا ہے اک بہانہ (21)

میاں محمد بخشؒ مردِ کامل نوں سپہ سالار دی حیثیت نال ویکھدے نیں۔ اوہ اپنا بہادر اے کہ ویریاں دی وڈی گنتی نوں ویکھ کے خوفزدہ نہیں ہوندا سگوں اپنے سنگیاں نوں پکے پیریں رہن دی تلقین کردیاں خبردار کردا اے کہ جے کر پکے پیریں رہو گے تاں ویری دا انت ضرور ویکھو گے:

شاہزادے نوں جنیش چڑھیا یاراں نوں لکارے
پڑو چہرہ کھلوتے دشمن ایہہ مارے کہ مارے (22)

میاں محمد بخشؒ اک ہور تھاں لکھدے نیں کہ لہو دے تریہائے نیزے خون پی پی نہ رجدے سن، اوہناں دی تریہہ ملکن وج نہیں سی آؤندی۔

لوہو دے ترہائے نیزے پی پی رت نہ رجدے

کالے رچھ اڑاون نالے شیر لوہے بھی گجدے (23)

پروفیسر اسلم رانا موبو جب اوہ پیڑ دے جہڑے دور وچوں لنگھے تے جہڑے علاقے نال اوہناں دا تعلق سی، اوہنے ظلماء دا راج سی۔ فیر انگریزاں دے آؤن مگروں کشمیر ٹوں ڈوگریاں دے ہتھ وچن دوران جو بے وی اوتھوں دے لوکاں نے محسوس کیتی، ایوں کہیے افراتفری دے ایس دور وچ ہر بندے ٹوں اپنی اپنی تھیں مسلسل جبر دے ماحول دا سامنا کرنا پیا۔ ایس لئی ایس جبر تے ظلم دے خلاف دینی تے خارجی ردِ عمل پکڑنا اک فطری عمل سی۔ ایس لئی کہیا جاندا اے کہ سیف الملوک شہزادہ اصولوں آزادی ٹوں حاصل کرن دے جتن دا اک استعارہ اے ایہدی راہ وچ جہڑیاں مافوق الفطرت اوکڑاں پیش آؤندیاں نیں، اوہ ساریاں اوس عہد دے واقعات تے ویری طاقتاں دے رُوپ نیں جہڑے عام حالات وچ عام منٹھ ٹوں پیش آؤندے نیں۔ ایسے طرحاں ایس عام منٹھ دی منزل تے اوہدا مقصد شہزادی بدیع الجہال اے جہڑی آزادی تے خوشی دی علامت اے۔ ایس وچار ٹوں میاں محمد بخش دے ایس بیان نال وی طاقت ملدی اے کہ ایہہ قصہ صرف واقعہ نہیں سگوں ہڈ ورتی اے۔ ایہہ ہڈ ورتی اک مرد دی وی ہوسکدی اے تے پورے سماج دی وی۔ (24)

میاں محمد بخش ورگے صوفی منش منٹھ تے حساس شاعر دا اُدم تے جہاد دا فلسفہ پیش کرنا اوس ویلے دے حالات دے عین مطابق سی۔ اُنہویں صدی وچ برصغیر دے حالات دا تقاضا ایہہ سی کہ ظلم تے جبر دیاں طاقتور طاقتاں دا راہ ڈکن لئی اوہناں توں وی گھڑا سپہ سالار موجود ہووے جہڑا ظاہری تے باطنی علماں دے نال نال جنگ دی حکمت عملی نال وی جاؤ ہووے تے جذبے دی شدت دے نال نال عقلی تدبیراں نال وی کم لینا جاندا ہووے تے ظالماں دے خلاف جنگ وچ اوہ اوہناں دا بے دردی نال صفایا کردا اے۔ قرآن موبو جب جنگ یاں جہاد دیاں دو صورتاں نیں: محافظانہ تے مصلحانہ۔ (25) محافظانہ جنگ دفاعی ڈھنگ دی ہوندی اے، چنگیز تے سکندر وانگوں جارحانہ نہیں۔ اقبال نیزے جنگ کئی واری مصلحانہ وی ہوسکدی اے۔ مثلاً جے کر کے قوم وچ بد اخلاقی ایس درجے تیک ودھ جاوے کہ دوجیاں قوماں دے اخلاق تباہ ہوون دا خطرہ بن جاوے تاں گوانڈھی اسلامی حکومت دا فرض اے کہ اوہناں بھیڑاں دی راہ ڈگے۔ (26) میاں محمد بخش دا مردِ مومن جدوں ظالماں دے خلاف بغاوت دا جھنڈا چکدا اے تاں کسے رعایت ٹوں منکھ نہیں رکھدا۔ اوہ تقریر دا نہیں سگوں عمل دا چمکدا استعارہ اے

ایس لئی ہر پل عملی آدم چالو رکھدا اے۔ سرفوج اوہدے سنگی مارے چاندے نیس، مال تے اسباب تباہ ہو جاندا اے پر اوہ ہمت نہیں ہاردا، سگوں عقلی تدبیراں تے قوتِ عشق نال فطرت توں جتدا ہویا اگانہہ ودھدا جاندا اے۔ ایس پینڈے وچ اوہ ظلم توں ہر ممکن طور تے بچدا اے کیوں جے اوہ ربی حکم تے اسلام دی حکمت توں جاؤ اے۔ اللہ تعالیٰ فرماندا اے:

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.

ترجمہ: اللہ تعالیٰ دی راہ وچ اوہناں لوکاں نال جنگ کرو جہڑے تہاڑے نال لڑدے ہن پر ودھیکی نہ کرو۔ (27)

ایس فرمان توں ثابت ہويا کہ رب ودھیکی کرن والیاں توں کسے طور پسند نہیں کرداتے نہ اے اوس نے اللہ دی راہ توں کسے خاص مذہب تیک محدود کیتا اے سگوں خیر تے سلامتی دا ایہہ راہ رب دل لے جاون والا راہ اے۔ ہر مذہب دی اخلاقیات چنگیاں منکھی قدراں تے رتی ہوندی اے۔ اسلام دی گل کریے تاں اسلام پیہیاں، بالائیں، بڈھیاں، روگیاں، پھڑواں، انھیاں، بچھلاں، جھلیاں، مسافراں، خانقاہ نشیناں، عبادت گاہواں، مندرائیں دے مجاوراں تے دوجے بے ضرر لوکاں توں قتل کرنوں منع کردا اے۔ اک واری رسول اکرم ﷺ نے پڑ وچ اک عورت دی لاش دیکھی۔ ناراض ہو کے فرمایا ایہہ تاں لڑن والیاں وچ شامل نہیں سی فیر ایہہ توں کیوں قتل کیتا گیا۔ (28) یعنی ظالم دے لواحقین جہڑے ظلم وچ شریک نہ ہوں، اوہناں اُتے ظلم کرنا پسندیدہ نہ تھا گیا اے پر سارے دھرمائیں وچ کچھ اچھیاں جابر ہستیاں موجود رہیاں نیس جہناں نے اپنی ذاتی پسند ناپسند تے فعل نال مذہب توں نقصان اڑایا۔ جوہر نصرانیت دے یورپ توں مسخر کرن مگروں دے حالات دا جائزہ لوو تاں واضح ہوندا اے کہ ایس دور وچ یورپ وچ جنگجو ہر پاسے کھل گئے تے پرچلت اخلاقی نظام توں تباہ برباد کرن لئی ہو چھیاں حرکتاں کرن لگے۔ اپنے آپ توں ہر طرح دیاں اخلاقی حدائیں تے قیدائیں توں آزاد سمجھن والے ایہہ لوکیں کسے معاشرتی ضابطے توں خاطر وچ نہیں لاندے سن۔ منگھتا ناں دی شے ایہناں دے سریروں مک چکی سی۔ وحشی ڈنگراں وانگوں قتل غارت، آتش زنی تے درندگی دا مظاہرہ کردیاں تے اپنے ایس عمل تے دکھی ہوون دی تھان ناز کردے کیوں جے ضمیر وی وحشت دا غلام بن چکیا سی ایس لئی درندہ صفت عملاں توں شرارت جان کے سواد مان دے۔ (29)

رسول اکرم ﷺ نے فرمایا پئی لٹ کھٹ دا مال مُردار توں بہتر نہیں۔ (30) اک بندے نے

حضور دی سیوا وچ حاضر ہو کے کہیا کہ اوس شخص بارے تہا ڈی کیہ رائے وے جہڑا مالی فیدے لئی جنگ کردا اے، اوس نوں کیہ لیکھے گا۔ آپ نے فرمایا ”لاشی لہ“ اوہنوں کجھ نہیں لیکھے گا۔ (31) سومر وکامل اجتماعی مفاداں تے منکھتا دی بھلیائی لئی جنگ کردا اے۔ اوہ اپنے ذاتی فایداں توں اُچیرا ہو جاندا اے۔ جدوں منکھ اپنی جان تے مال توں لاتعلق ہو جاندا اے تاں اوہ ہر قسم دے خوف توں وی عاری ہو جاندا اے۔

رات ہنیری خوف چو فیرے بولن دیو بلائیں
عاشق باجھ نہ قدر کسے دا بچے اچھیں جائیں
عاشق موتوں ڈردے نائیں پتہ انہاں لوگا
موت نہیں اک وار مویاں نوں چہل آفت دا لگا (32)

اوہدے ایمان دی طاقت، جذبہ عشق، ہمت تے حوصلے اگے منکھ کیہ حیوان، درندے تے بلاواں وی اوہدیاں مطیع ہو جاندیاں نیں۔ قرآن وچ اوہناں بہادراں بارے ربی ارشاد اے:

”لا خوف علیہم ولا ہم یحزنون“

ترجمہ: ایہناں تے کوئی خوف طاری ہووے گا نہ غم۔ (33)

عاشق اگے تابع ہوون جیو جنتِ صحرائیں
توڑے کر اکٹھیاں رہے بکریاں شینہ گائیں
تاہیں سیف ملو کے تاہیں آفت کوئی نہ مارے
سرنیواں کر چلن آگوں جس ول نظر گزارے (34)

درندے، چرندے، بلاواں، جن تے دیو منکھ توں طاقت وچ کئی گنا زور آور نیں پر جدوں مردِ مومن داتن من ہر شرتوں پاک ہووے تاں ایہہ بلاواں تے درندے اوہدی راہ دا اڑکا نہیں بن دے سگوں اوہدے اشاریاں تے ٹردے نیں۔ نیٹھے موجدِ طاقت عقل تے کبر نفس نال فوق الانسان بن دا اے۔ لوڑ ایس گل دی اے کہ اوہدی شخصیت دیاں خوبیاں وچ مکمل اکسارتا ہووے۔ جذبے اوسے ویلے طاقت دا روپ دھار سکدے نیں جدوں اوہناں دے مگر کوئی اعلیٰ مقصد کم کر رہیا ہووے۔ سدھراں دا غلام منکھ کمزور ہوندا اے۔ خواہشاں دی غلامی فطرت وچ اکسارتا پیدا نہیں ہوون دیندی۔ منکھ لئی اعلیٰ ترین صفت ایہہ اے کہ اوہ ضبط نفس دا عادی ہووے تے سوکھتاں لبھن دی تھاں اوکڑاں

نال اکھاں چار کرے تے اپنے مقصد نوں حاصل کرن لئی سبھ کچھ کر گزرے۔ (35) میاں محمد دامتہ کامل وی طاقت، عقل تے ایمان دی قوت نال بھریا ہویا اے۔ اوہ ضبط نفس دے نال اخلاقی قدراں دا وی پابند اے۔ اوہ وی ذاتی بھلیائی دی تھیں سانجھے مفاد لئی اُدم کردا اے۔ میاں محمد بخشؒ نے مرد کامل دا نظریہ پیش کرن ویلے اچھی کمال والیاں ہستیاں نوں سامنے رکھیاں جہڑیاں طاقت، عقل، صبر، جبر، جمال تے کمال داسمیل سن۔

ڈاکٹر سید عبداللہ مودجب عشق دیاں صفتاں ون سونیاں نیں۔ عشق دی اک صفت ایہہ اے کہ اوہنوں خطریاں دی پرواہ نہیں ہوندی جد کہ اوہ دیاں دوجی صفت ساریاں غرضاں توں بے غرض ہونا اے یعنی اعلیٰ مقصد توں وکھ کسے مادی غرض نال اوہدا کوئی واسطہ نہیں ہوندا ایوں اوہ اپنے نفس تے مکمل کنٹرول حاصل کر کے قوت دا اجہیا سوما ہوئے دا اے جنہوں ہار دینی اوکھی ہووے۔ اوہ اپنے نفس تے قابو پاکے طاقت دا اعلیٰ سوما بن جاندا اے۔ (36)

پر اک لیکھے آدم ڈاہڈا پتہ تسنوں دیواں

ظاہر باطن پاکی ہووے پیش نہیں پھر دیواں (37)

اسلامی تاریخ تے تہذیب و تمدن وچ مادیت نوں پناہ سمجھ دیاں اوہنوں ان گولھا کرن دا رجحان موجود رہیا اے۔ حالاں جے اسلام علم تے عقل نال دنیا جتن دی تلقین کردا اے پر دوسرے مسلمان عالماں تے صوفیاں نے ایہدے الٹ یعنی دنیا توں پرے ہون دا پرچار کر کے صرف عبادتاں تیک محدود رہن دا درس دتا۔ اصل عبادت خالق دا ذکر نہیں سگوں اوس دی منشاء مودجب اوہدی مخلوق لئی سوکھتاں پہنچانا اے۔ خورے ایہدے پچھے بادشاہی نظام ہووے جنہاں نوں ایس طرح دا فلسفہ راس آؤندا اے کہ لوکیں آخرت دی فکر وچ رہون تے تقدیر تے شاکر رہندیاں ہویاں اوہناں نال کھنن دا وچار من وچ نہ لیاون۔ ایس لئی ساڈے بادشاہواں نے عظیم عمارتاں، باغات، مقبرے تے قلعے اُسروائے پر علم و فن دے کھلار لئی کوئی یونیورسٹی، کوئی مدرسہ کوئی ادارہ نہ اُساریا جد کہ ایہناں سمیاں وچ دوجیاں قوماں نے سائنس تے ٹیکنالوجی دے علماں راہیں اپنی نویں نسل دے ذہناں نوں ایس طرحاں پانی لایا کہ ہر میدان وچ کاڈھاں کڈھ کے اوہناں نے فکری تے عملی طور تے ایوں دنیا اُتے اپنی حکمرانی قائم کیتی کہ ہولی ہولی ساریاں بادشاہتاں اوہناں دی مطیع ہوندیاں گئیاں۔ میاں محمد بخشؒ اوہ صوفی شاعر نیں جہڑے علم تے عقل دے قائل نیں تے اوہناں دے نیزے صرف ایہو اوہ ہتھیار نیں جہڑے مسلماناں نوں بے عملی دی دلدل

وچوں کڈھ کے عمل دی راہے پاسکدے نیں۔ ایس لئی اوہناں دا مردِ کامل فاتحِ عالم تے کشور کشا شخصیت دا مالک اے جہڑا بھال دے لئی پندھ دا راہی اے اوہ صحیح معنیاں وچ اشرف المخلوقات تے خدا دا نائب اے۔ شبلی نعمانی ایجے مردِ مجاہداں دے جیون ڈھنگ بارے لکھدے نیں:

”ان کے اخلاق و عادات کے بیان میں مورخوں نے تواضع اور سادگی کا مستقل عنوان قائم کیا ہے۔ درحقیقت ان کی عظمت و شان کے تاج پر سادگی کا یہ طرزِ نہایت خوشنما معلوم ہوتا ہے۔ ان کی زندگی کی تصویر کا ایک رخ یہ ہے کہ روم و شام پر فوجیں بھیج رہی ہیں۔ قیصر و کسریٰ کے سفیروں سے معاملہ پیش ہے۔ خالد اور امیر معاویہ سے باز پرس ہے۔ سعد و قاص، ابو موسیٰ اشعری، عمرو بن العاص کے نام احکام لکھے جا رہے ہیں۔ دوسرا رخ یہ ہے کہ بدن پر بارہ پیوند کا گرنا ہے، سر پر پٹا سا عمامہ ہے، پاؤں میں پھٹی جوتیاں ہیں یا مسجد کے گوشے میں فرشِ خاک پر لیٹے ہیں اس لیے کہ کام کرتے کرتے تھک گئے ہیں اور نیند کی چپکی سی آگئی ہے۔“ (38)

میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل ایمان دی طاقت نال مالا مال اے۔ پہاڑ، دریا، آسمان، زمین سارے اوہدے مطیع تے اوہدے قبضے پیٹھ ہن۔ اوہ فطرت نوں جتن دا ہنر جان دا اے تے سوائے موت دے ہر اوکڑ دا مقابلہ کرن دی سکت رکھدا اے۔ تھل و کت شعراں وچ مردِ کامل دی شان ویکھو:

پاک خداوند سر جیہا آدم ڈاہڈی شے
ہمت دا لک بنھ لے جہدر لگ پئے
پٹ پہاڑاں سدا دریا سہد لئے
کرے حساب آسمان دا غیبی خبر لئے
کردا چمک زمین نوں جاں پڑ مل بھئے
خت مصیبت عشق دی اوہ بھی سر سہئے
کیہڑا کم جہاں دا استھیں جو رہیے
پر ایک موت محمدؐ اس پر ڈاہڈی ہے (39)

اقبال موجب:

یہ غازی یہ تیرے پُر اسرار بندے
جنہیں تُو نے بخشا ہے ذوقِ خدائی
دو نیم ان کی ٹھوکر سے صحرا و دریا
سمٹ کر پہاڑ ان کی ہیبت سے رائی (40)

ایہہ شعر میاں محمد بخشؒ نے ڈیڑھ صدی پہلاں کہے سن پر اچ اوہناں دی ہر پیشین گوئی سچ ثابت ہو چکی اے۔ اچ منٹھ نے پہاڑاں، دریاواں، اسماناں تے فضاواں دا علم حاصل کر کے اوہناں تُوں جت لیا اے۔ منٹھ تُوں کائنات جتن لئی روحانی تے بشری طاقتاں توں نوازا گیا اے۔ ضرورت صرف ایہناں طاقتاں نوں چنگی ورتوں وچ لیاؤن دی اے۔ اچ منٹھ، جہازاں، راکٹاں تے طیاریاں وچ فضا دیاں اُچیانیاں وچ اُڈا پھردا اے، اوس نے خلا تے سیاریاں تے کنٹرول حاصل کر لیا اے۔ میاں محمد بخشؒ دا سر جیا کردار ایس دُنیا وچ قیوم دا درجہ رکھدا اے جہذا خدا دی سرجی کائنات دے لگوں بھیتاں تُوں جانن دا جتن کردا اے۔ اوہ خدائی وصفان توں اپنے اندر جذب کر کے فطرت تُوں جتن وچ رُحیا ہویا اے۔

ایہہ اوہو کردار اے جہذا اقبال دے کول مردِ مومن اے تے جہنوں فلسفے وچ مردِ مصدقہ وی کہیا جاندا اے جہذا ہر طرحاں دیاں اوکڑاں نوں سہارن دی جرأت رکھدا اے۔ اقبال دا نظریہ مردِ مومن میاں محمد بخشؒ دے نظریہ مردِ کامل توں پوری طرح مطابقت رکھدا اے۔ اکثر ناقدان دا وچار اے کہ اقبال نے ایہہ نظریہ ٹیٹھے دے نظریہ فوق البشر توں متاثر ہو کے قائم کیتا سی پر سوال ایہہ اے کہ اقبال مذہب تے خدا دی وحدانیت دا دم بھرن والا فلسفی اے جد کہ ٹیٹھے دے تصور فوق البشر وچ کدھرے وی خدا دا وجود نہیں تاں فیر ایس نظریے دی جوت ٹیٹھے نال کوں قائم کیتی جاسکدی اے۔ اقبال ٹیٹھے دے وچاراں توں متاثر ضروری پر اوہدے نظریے دی رُوح میاں محمد بخشؒ دے نظریہ مردِ کامل وانگوں خالصتاً اسلامی اے۔ اقبال تے میاں محمد بخشؒ دے نظریاں وچ بہت زیادہ مشابہت پائی جاندی اے سگوں کنیاں تھاواں تے ایوں نظر آؤندا اے جو یں اقبال نے میاں محمد بخشؒ دیاں فکراں تے شعراں دا پنجابی نال اُردو وچ ترجمہ کیتا ہووے۔ میاں محمد بخشؒ سبھ توں پہلے مرحلے وچ مردِ کامل تُوں آپ شناسی، غیرتِ ملی تے حمیتِ دین دا احساس دواؤندے نیں تے بطور انسان اوہدی اہمیت توں

جاؤ کراندیاں کہہ دے نہیں:

لکھ ملائک فوری غم تھیں وانگ پتیاں جلیا

تاں پک آدم خاکی والا روشن دیوا بلیا (41)

منگھ ٹوں اوہدے کمال دے کارن ساریاں مخلوقاں وچوں افضل مٹھیا گیا اے تے منگھ ٹوں
کمال دل پریرن والا اوہدا دل اے۔ میاں محمد بخش قرآنی سکھیا مُو جب منگھ ٹوں اپنے من ٹوں زندہ
رکھن تے اوس وچ عشق دا دیوا بالن دا سبق دیندے نیں۔ اوہ ایس دیوے دے چانن نال سارے
جہان ٹوں رُشنا چاہندے نیں تے من دی روشنی نال زمین دا سینہ یعنی ہر انھیرا روشن کرنے دے
چاہیوان نیں۔ اقبال وی دل ٹوں اُمتاں دے سارے مرضاں دی شفا دا وسیلہ سمجھدے ہوئے کہندے
نیں:

دل مردہ دل نہیں ہے اسے زندہ کر دوبارہ

کہ یہی ہے اُمتوں کے مرضِ گہن کا چارہ (42)

دل اُتے خدا دی معرفت سدھا اثر پاؤندی اے۔ ایس لئی من ٹوں مٹھی جئے وچ بڑی اہم
حیثیت حاصل اے۔ ایسے طرح دل دی گل دل تیک اپڑ جاندی اے تے جے کر دل نفسانی میل گند
توں صاف ہووے تاں اوہ اک دُوبے لئی شیشے دا روپ دھار لیندا اے جتھے گل کرنا وا دھو مٹھیا جاندا
اے۔ سبھ صورت حال واضح دکھائی دیندی اے:

دل مومن دا شیشہ بنیا اک دُوبے دے کارن

پر جے سان عشق دی دھر کے خوب زنگار اُتارن

تو رقیقینوں روشن ہووے چمکے نال صفائی

صیقل ہوئے تاں سبھ کچھ دتے نظر کرے ہر جائی (43)

حدیث مبارکہ اے:

”ہوشیار رہو کہ جیسے وچ اک ماس دا ٹوٹا اے جدوں اوہ درست

ہووے تاں سارا جُسا درست ہوندا اے تے جدوں اوہ خراب ہووے

تاں سارا جُسا خراب ہو جاندا اے۔ ہوشیار رہو کہ اوہ ”دل“

اے۔ (44)

کامل منگھ بنن لئی خدا تے رسول دی محبت تے اوہناں تے کامل یقین لازمی اے۔ رب تے نبی دی محبت تے من وچ خدا دے گھر دے کارن دل بادشاہ اکھواؤندا اے۔ ایس محبت پنا دل دی کوئی اہمیت نہیں اے۔ نیرنگ عشق وچ کہندے نیں:

محبت دا نہ ہو جس وچ ڈیرا
نہیں اوہ دل بُرے گوشت کا پیرا (45)

خدا تے رسول دی محبت وچ بھرپور مردِ کامل ہمت تے جتو نال نویں جہان سر جدا اے۔ اوہدی شخصیت دے جوہر وچ عشق حقیقی دے شعلے نال اہیہا انقلاب اُجاگر ہوندا اے جہڑا اوہنوں جلال تے کمال نال سرفراز کردا اے۔ ایہہ مردِ کامل کائنات دے پرچلت قانوناں نوں منسوخ کر کے قانونِ الہی دے چائن وچ منگھنا نوں سرجن دا جتن کردا اے۔ بقول اقبال:

پھونک ڈالے یہ زمین و آسمان مستعار
اور خاکستر سے آپ اپنا جہاں پیدا کرے
اپنی دُنیا آپ پیدا کر اگر زندوں میں ہے
سرِ آدم ہے ضمیر کن فکاں ہے زندگی (46)

امام ربانی مجدد الف ثانی مردِ کامل بارے فرماندے نیں:

”مردانِ کامل غنیمت روزگار ہیں۔ بہم یزقون و بہم یظرون۔ یعنی
اُنہی کے طفیل لوگوں پر بارش ہوتی ہے اور اُنہی کے طفیل ان کو رزق ملتا
ہے۔ اُنہی کی شان میں آیا ہے کہ مردانِ کامل کی نظر شفا اور کلام دوا کا
کام کرتا ہے۔ یہ لوگ اللہ تعالیٰ کے ہم نشین ہوتے ہیں۔“ (47)

میاں محمد بخشؒ بے وی وچ گھرے مسلمان نو جواناں نوں احساس دواؤندے نیں کہ اوہ اشرف المخلوقات اے ایس لئی اوہنوں کیڑے مکوڑیاں تے ڈنگراں وانگوں جیون پٹانا جائز اے نہ غلامی دا چلن اوہنوں سو بھدا اے۔ اوہ کسے دا غلام نہیں۔ خدا نے اوہنوں آزاد پیدا کیتا اے اوہ صرف خدا دا نائب ہون دے کارن دوجیاں مخلوقاں توں افضل اے۔ اوہدی فضیلت دا اک کارن ایہہ اے کہ خدا نے جدوں ساری مخلوق نوں عشق دا بھار چکن تے عشق دی راہ اپناون دا اشارہ دتا تاں سوائے منگھ کے کوئی ایس بھار نوں چکن تے رضامند نہیں ہو یا تے سارے وکھو وکھ عذر بہانے بھالن لگے تاں انسان نوں سلاہندیاں

ہو یاں ایہہ امانت اوہدے سپرد کیتی گئی۔ شعر ویکھو:

بھار عشق دا کسے نہ چایا ہر ہر عذر بہانے
آکھ لہی بلا سبیزی انسانے دیوانے (48)

اقبال وی ایسے نقطہ نظر دا قائل اے:

مقام شوق تیرے قدسیوں کے بس کا نہیں
یہ انہی کا کام ہے جن کے حوصلے ہیں زیاد (49)

فرشتے معراج دے موقعے تے حضور گنوں خدا دے کول لے جان دے نیں۔ اک تھاں تے اوہ
ٹھہر جان دے نیں تے آکھ دے نیں کہ ایس توں اگے جانا ساڈے وس دی گل نہیں۔ ہُن تہانوں اگلے
سفر تے اکلایا جانا پوے گا، یعنی فرشتے خداں قیداں دے پابند نیں جد کہ منگھ لا محدود جہاناں دے
سفر دی اہلیت رکھدا اے:

نہیں مجال اساڈی اگے ممکن نور تجھے
ایسا قرب تسانوں لائق جاہو ہک ہکے (50)

میاں محمد بخشؒ ایہناں شعراں توں ایہہ واضح کرنا چاہندے نیں کہ انسان دی شان فرشتیاں
توں ودھ اے پر صرف منگھ ہونا وڈی گل نہیں سگوں خاص منگھ اوہ ہوندا اے جہڑا کسے مقصد تحت
جیوندار ہندا اے۔ صرف منگھی وجود اوہنوں اشرف المخلوقات نہیں بناندا سگوں خاص عمل فضیلت دے
مقام تک لے جاندا اے۔ میاں محمد بخشؒ نے عشق توں ہتھیار بنا کے آدم تے عمل ول اگوائی کیتی اے
تے اپنے شعری سرمایے توں اُچیاں منگھی قدراں، آپ سیہان، عزت نفس تے آزادی دی پہچان
دتی اے:

خاص انسان انہاں توں کیسے جہاں عشق کمایا
دھڑ سر نال نہ آدم بندا جاں جاں سر نہ پایا
مردا ہمت ہار نہ مولے مت کوئی کہے مردا
ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا
جاں تک ساس نراس نہ ہوویں ساس لٹے مڑ آسا
ڈھونڈ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیوں تاں ہاسا

جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہکدن پھری پاسا
بٹھکا منگن چڑھے محمد اوڑک بھردا کاسا (51)

ایہناں شعراں موب جب آدم ورگا خلیہ رکھنا مردِ کامل دی پچھان نہیں سگوں عشق اوہدی پچھان اے
کیوں بے عشق اوہ راز اے جہڑا آدم دی سر جتا وچ لگیا اے۔ یقین تے تعمیری قوت نال مالا مال انسان
مردِ کامل اے جہڑا ہمت ہاردا اے نہ ہارمن دا اے سگوں ہر پل ہر حال وچ حالات توں تابع کر کے خدا
دی رضا موب جب خیر منگدا اے۔ میاں محمد بخش اوہدی ہمت ودھاندیاں اگے ودھن دی تلقین دے نال
ہمت ہارن دی صورت وچ نامردی دے طعنے توں خبردار کر دے نیں کیوں بے ایہہ تاں حقیقت اے کہ
منگھ اپنی پوری قوت نال جہڑی شے دی منگ کرے تے اوس وچ اخلاص، مستقل مزاجی تے آدم دی راہ
اپنائے اوہ اوہنوں ضرور حاصل کر لیندا اے ایس لئی جد تک جیون اے کوشش تے بھال توں تیاگنا نہیں
چاہیدا۔ جہڑے بھال دے عمل وچ تکلیف توں گھبرا کے واپس پرت آؤندے نیں اوہناں اُتے دُنیا
ہسدی اے۔ آدم نال حالات بدلے جاسکدے نیں تے ناکامی کامیابی بن جاندی اے۔ میاں محمد بخش دا
مردِ مومن کٹھن حالات توں گھبرا کے سفر چھڈن تے واپس پرتن دا وچاردا تیک نہیں۔

ایسا مرد نہیں میں کچا تیری بے پروائیوں
یاد تیری تھیں غافل ہوواں نساں تیغوں وائیوں
عشق تیرے دے رستے اندر بے لکھتھی سیساں
رنج ہو کے اک قدم نہ ہساں پھر اتے ول ہسیاں (52)

اوہ بے پرواہ محبوب دیاں کج ادائیاں توں پریشان ہو کے اوہدا وچار چھڈن والا نہیں، اوہ اک
پل وی اوہدی یاد توں غافل نہیں ہوندا پر آ لھکسی ہو کے بیٹھے رہنا وی اوہنوں گوارا نہیں سگوں عشق دے
راہ دیاں ساریاں سختیاں جردیاں ہو یاں اگے ودھدے رہنا اوہدا وظیفہ اے۔ اوہ مقصد توں پاؤن لئی ہر
ویلے سفر وچ رہندا اے۔ سفر وچ کار خوف، وہم، دہشت، ڈرتے آ لھکس اوہدے نیڑے نہیں آؤندے:

جو دلبر دی لوڑھے چڑھیا بے اوہ عاشق پکا
دہشت خوف نہ رہندا اس نوں ناں اوہ ٹردا تھکا
لوڑن والا رہیا نہ خالی لوڑ کیتی جس کچی
لوڑ کریندا جو مڑ آیا لوڑ اوہدی گن کچی (53)

بھال کرن والا کدی ناکام نہیں ہوندا تے جہڑا خالی ہتھ پرت آوے، اوہدی لگن تے سدھ وچ کھوٹ ہوندا اے۔ ایہہ اوہ بنیادی فلسفہ اے جس تے میاں محمد بخشؒ دے سارے کلام دی عمارت کھلوٹی اے۔ ایس طرح ایس شعر نوں اوہناں دی ساری شاعری دا حاصل وی ہتھ سکدے آں۔ (لوژن والا رہیا نہ خالی لوڑ کیتی جس پکی) ہُن پکی توں مراد تن من دھن دی اوہ بازی اے جہدے وچ مردِ کامل علم، عقل تے تدبیر دا ہر گز ازمائے اپنی منزل ول ودھدا اے تے ایہہ احساس ہر پل اوہدی ہمت بخند اے کہ واپسی دا کوئی راہ نہیں۔ ہر حال وچ اگے ودھنا تے مقصود حاصل کرنا اے۔ ایوں میاں محمد بخشؒ دا فلسفہ عشق و عمل غلامی تے جبر دے ماحول دے خلاف مزاحمتی ردِ عمل وجوں سامنے آؤندا اے۔ اوہناں نے افغاناں، ڈوگریاں، انگریزاں، ہندوؤاں تے سکھاں دے ظلم دا نظارہ آپ وی کیتا سی تے اپنے آل دوالے دی مخلوق نوں وی اوہناں دے ظلم سہندیاں ویکھیا سی ایس لئی اوہناں محسوس کیتا کہ ایہناں ظلم نوں مٹانا عملی جدوجہد نال ای ممکن اے۔ اسلم رانا لکھدے نیں:

میاں محمد بخشؒ دا کمال ایہہ اے کہ اوہ صرف استعارے تیک اپنے آپ نوں محدود نہیں رکھدے سگوں تھیں تھیں مضبوط دلیلاں تے اخلاقی حکایتاں راہیں انسان نوں قائل کردے نیں کہ عمل توں بنا کجھ حاصل ہون والا نہیں۔ اوہ منکھتا دے مذہبی پیشوا وانگوں اچھے بصیرت بھرے نکتے بیان کردے نیں جہناں وچ عمل ول سدھاسد اوتا گیا اے۔ (54) میاں محمد بخشؒ دے کول عشق ارادے، شعورے عمل نال بھریا اے۔ عمل دی رُوح توں وانجھا عشق، عشق نہیں فق اے:

جس کلامی عمل نہ ہووے تس تھیں توبہ کریئے

عورت سنڈھ نہ جندی پتر بے لکھ جیلہ کریئے (55)

ایہو نظریہ عمل اقبال دی شاعری وچ ایس طرحاں ظاہر ہوندا اے:

مرد خدا کا عمل عشق سے صاحب فروغ

عشق ہے اصل حیات موت ہے اس پر حرام

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی

یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ ٹوری ہے نہ ناری ہے (56)

اوہناں نوں پک اے کہ عملی جدوجہد نال مردِ کامل اپنا کھٹیا ہویا وقار، تخت و تاج تے آزادی فیرتوں حاصل کر سکدا اے۔ مایوسی دے حالات وچ جدوں ہر پاسے جبر دے پھرے ہوون،

نوجوانوں مزاحمت لینی پریر کے عملی جدوجہد اُتے ٹورنا سوکھا کم نہیں سی۔ ایہدے لئی حوصلہ، اُمید، شہاباشی، شاندار مستقبل دا وعدہ ضروری سی، ایس لئی اوہ حیلے یعنی جتنوں وسیلے نال جوڑ کے اوہنوں کہندے نیں:

چاہ مراد تیری سبھ ملسی دولت تحت شاہی دا

حیلہ کرے جے ملے وسیلہ وچہ وکیل چاہی دا (57)

عمل دی تعلیم اُنچ تاں سارے صوفیاں دے کلام وچ موجود اے پر ایہہ تلقین صرف بیٹی کر کے دُنیاؤں آخرت دی کھیتی سمجھدیاں ہوئیاں نیک عملاں تے عبادتاں تیک محدود اے۔ شاہ حسینؒ عمل دی تلقین کردیاں آکھدے نیں:

کیا کیو اتھے آئے کے کیا کرسیں او تھے جائے کے

نہ تیں تنہن تنہیا نہ تیں ہجن ہنیا لیتو نہ سوت کتائے کے

شاہ حسینؒ میں داج وہونی آں عملاں باجوں گلاں کوڑیاں (58)

شاہ حسینؒ دیاں کافیاں وچ تنہن، ولین، ہجن، کتن تے ہنن دا کم نیک عملاں دیاں علامتاں نیں۔ شاہ حسینؒ دے نیزے توشہ عمل داج دے مترادف اے۔ منگھ دی مثال اوس کواری گڑی ورگی اے جہڑی سوہریاں وچ نیک نامی کماون تے شرمندگی توں بچن لئی نہ صرف چنگا داج تیار کردی اے سگوں ہر طرحاں دیاں بھیڑیاں عاداتاں توں بچدی اے۔ اتھے سارا زور آخرت دے جیون تے ہے۔

لکھے شاہ وی دُنیاؤں ماییاں دا گھرتے آخرت توں سوہریاں نال تشبیہ دیدیاں دُنیاوی جیون توں بڑا مختصر و چار دیاں اوہنوں کھیڈ تماشے وچ بتاؤن توں پرہیز دی تلقین کردیاں کہندے نیں:

توں سدا نہ پیکے رہنا ایں نہ پاس انہڑی دے بہنا ایں

بھا انت وچھوڑا سہنا ایں وس پیس گی کس ننان گڑے

کرکتن ول دھیان گڑے

ایہہ پیکا راج دن چار گڑے نہ کھیڈو کھیڈ گزار گڑے

نہ ویہلی رہو، کر کار گڑے گھر بار نہ کر ویران گڑے

کرکتن ول دھیان گڑے (59)

بابا گورو نانک عمل دی اہمیت واضح کر دیاں لکھدے نیں:

بابا آکھے حاجیاں شہ عملاں باجیوں دووئی روئی

ہندو مسلمان دوئے درگہ اندر لین نہ ڈھوئی (60)

میاں محمد بخش دے کول عمل دی جہزی تبلیغ اے اوہ صرف آخرت لئی نیکی حاصل کرن تیک محدود نہیں سکوں اوہ ایس دُنیا نُوں وی اصل سمجھدے نیں تے خدا دی منشاء موجب کائنات دی تسخیر دی گل کردے نیں یعنی اوہ روحانی تے مادی ترقی نُوں اکو جہی اہمیت دیندے نیں تے جدوں تیک مقصد حاصل نہ ہو جاوے، اُدم جاری رکھن نُوں ضروری وچار دے نیں۔ اوہناں دے مردِ کامل نُوں پکا یقین اے کہ اوہ اپنے مقصد وچ ضرور کامیاب ہووے گا، ایس لئی اوہ اعلان کردا اے کہ جدوں تیک منزل تیک نہیں اپڑ جاندا، سفر نہیں چھڈے گا۔ ایہدا کارن ایہہ اے کہ جدوں تیک عزم پکا تے حوصلہ جوان نہ ہووے، منزل حاصل کرنا ممکن نہیں ہوندا۔ جدوں انسان متا پکا لیندا اے کہ ہر حال وچ سفر چالور کھے گا تاں اک دیہاڑ منزل حاصل کر لیندا اے۔ منزل حاصل کرن لئی جی لگن تے سدھرا ہونا ات لوڑیندا اے۔

میں مقصود اپنے دا بھٹکھا ہر ہر جانی لوڑاں

جاں جاں اوہ مقصود نہ ملسی سفروں مکھ نہ موڑاں (61)

اوہ ہر مسلمان نو جوان نُوں مردِ کامل وانگوں عزم تے ہمت دا استعارہ بنانا چاہندے نیں۔ اوہ نو جواناں وچ قومی تے ملّی غیرت پیدا کرن لئی وکھو وکھ طریقے تے داہ اپناندے نیں۔ کدی اوہنوں اشرف المخلوقات دا رتبہ یاد دوا کے دُنیا وچ اوہنوں اوہدیاں ذمے داریاں توں آگاہ کردے نیں تے کدے ذلت تے پستی دے ماحول توں نکلن تے مسندِ حکومت اُتے سرفراز ہووون نُوں کہندے نیں۔ پر جدوں اوہناں نُوں کوئی وی گر کم کردا نظر نہیں آؤندا تاں طعنہ دیندے تے شکوہ کردے نظر آؤندے نیں کہ صرف مرداں والی شکل و صورت توں بندہ مرد نہیں ہوندا سگوں جہڑا طوفاناں دا مقابلہ کرنا جان دا ہووے، اوہ صحیح معنیاں وچ مرد اے۔ بہادری تے جواں مردی جیسے وچ نہیں ارادے وچ ہوندی اے۔ جہدا ارادہ مضبوط ہووے اوہ مردِ کامل اے۔ اُپر وکت شعر توں واضح ہوندا اے کہ میاں محمد بخش دے نیڑے بہشت، ثواب تے اجر دی چاہ وچ کپیتے جان والے فعل سلاہن جوگ نہیں:

کیہ ہو یا جے چہرہ ساڈا ہو گیا مرداواں

جس دی نیت مرداں والی سوئیو مرد سچاواں

ناریں کہن انہاں توں حضرت جہاں طلب بہشتی

مرد محبت رب دی والے رڑے چلاون کشتی (62)

میاں محمد بخشؒ نے مردِ کامل توں بہت ساریاں آساں لا رکھیاں نیں۔ اوہناں دا وچار اے کہ ایس دُنیا وچ مردِ کامل ہر اوکڑ توں سوکھا بناون دافن جان دا اے تے اوہدے لئی کجھ وی ناممکن نہیں اے کیوں جے اوہدے کول ہر اوکڑ دی چاہی اے۔ اوہدی دُعا وچ اچھی طاقت تے تاثیر اے کہ اوہدے سامنے اوکڑ ٹھہر نہیں سکدی۔ مشکل دی گنجی تے دُعا نال مراد ایمان تے تدبیر اے:

ہر مشکل دی گنجی یارو مرداں دے ہتھ آئی

مرد کرن دُعا جس ویلے مشکل رہے نہ کائی (63)

باہر ظلم تے جبر دا راج ہووے تاں گھر وچ لگ کے عبادت کرن والا نیک تے باکمال نہیں ہو سکدا کیوں جے اوہدا پہلا فرض منگھتا دی سیوا اے تے اوہدا تقاضا ایہہ اے کہ اوہ مخلوق توں ظالم دے جبر توں مُکّتی دواؤن وچ اہم کردار ادا کرے۔ ایس لئی اوہ عبادتاں اہمیت نہیں رکھدیاں جہاں دی رُوح عمل توں عاری ہووے۔ مردِ کامل اک سچا عاشق اے۔ اوہ عمل دے لئے راہ تے پندھ چھوہن توں ہلاں عشق سپاہی دی مدد نال اپنی انا توں مغلوب کردا اے کیوں جے انا، میں تے ذات دی محبت توں بے نیاز ہو کے ای اوہ اعلیٰ مقصد حاصل کر سکدا اے۔ غیراں دے ظلمان توں ڈر کے گھراں وچ دُکھ کے بیٹھ جاوَن والے کابل اکھواؤندے نیں۔

چاہیے عشق سپاہی ایسا میں توں مار گواوے

تھانہ کدھ طبیعت والا صفتاں سبھ بدلاوے (64)

عشق توں سپاہی کہنا، جدوجہد تے عمل دی علامت اے۔ عشق صرف دلی جذبہ نہیں جہدا تعلق انسان دی ذات نال اے سگوں عشق اک آفاقی جذبہ اے، اک طاقت اے جہڑی ساری کائنات وچ جاری و ساری اے۔ مردِ کامل دی شان تے آن ہمت تے جوانمردی اے۔ جو میں محمد بخشؒ دے ہر شعر وچ اک خاص رمز اے۔ اوہناں دی کتاب داناں سفرِ لعشق وی عشق دے بھیتاں رمز نال بھریا ہويا اے تے اوہ اوہنوں لائشی وچ لگوں تلوار وانگوں سمجھدے نیں یعنی ایس دے دو رنگ نیں، ظاہر تے باطن۔ سیف دالفظ وی بہادری دی علامت اے۔ اوہناں دا مردِ کامل تلوار دے نال نال عشق دے جذبے توں آراستہ ہو کے بہادری دا استعارہ بن جاندا اے:

سفرالعشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لائھی (65)

مرد کامل دلیری وچ جتاں تے دیوتیاں نالوں ودھ کے ہے۔ اوہ اپنا زور آوڑاے کہ کوئی اس کولوں جت نہیں سکدا تے ایہہ طاقت عشق دی طاقت اے جس نے اوہنوں اجت بنا دتا اے:

سیف ملوک بہادر ایسا دیوتیاں سنگ لڑدا

دے مروڑاروڑ جیہاں ئوں کوئی نہ اگے چڑھدا (66)

صوفی عام طور تے جنگ و جدل توں پرے رہندے نیں پر میاں محمد بخشؒ جبر دی اطاعت ئوں نامردی آکھدے نیں تے ظلم ئوں مکاؤن لئی ظالم ئوں مطیع کرن تے نیست و نابود کرن ئوں ضروری وچاردے نیں۔ اوہناں دے نیزے قوت عشق نال بھرپور منگھ ظلم سہن دی تھاں مقابلے ئوں ترجیح دیندا اے:

عشق چھری وگائی کوہندا دے دے کستاں

جگر کباب شراب لہو دا بول عذاب نہ دتاں (67)

اُپر وکت شعر وچ میاں محمد بخشؒ عشق ئوں تیز چھری دے تل متھدے نیں۔ چھری عشق دا ہتھیار وی اے تے آپ عشق وچ وی ایہہ صفت موجود اے:

ہوئی آن تاثیر عشق دی لگا تیر کمانوں

دسر نکل گیا بھن خودیاں جانوں دلوں ایمانوں

آسا دا پھڑ عاصا ہتھ وچ ہو جا شیر توانا

باز عشق دے پنچے مارے عاجز کیتی پھڑ کے (68)

ایہناں شعراں وچ میاں محمد بخشؒ نے عشق دے وار ئوں تیر نال تشبیہ دتی اے۔ تیر وچ اپنی طاقت اے کہ اوہ ساری خودی تے غرور ئوں مکا سکدا اے تے دُنیا وچ ایمان دی طاقت ئوں عام کر سکدا اے۔ مردِ مومن دا ہتھیار آس اے۔ اُمید، حوصلہ، پکا ارادہ تے پیڑھا ایمان ایہو جے ہتھیار نیں جہناں توں لیس ہو کے اوہناں وچ شیراں ورگی طاقت، بہادری تے توانائی پیدا ہو جاندی اے۔ شاہین اپنی بہادری، اُچی اُڈان تے فقر دے کارن مشہور اے۔ میاں محمد بخشؒ شاہین ئوں عشق نال تشبیہ دیندے نیں جہڑا معشوق ئوں عاشق دے سامنے عاجز کر دیوے:

حیدر عشق زور آور سب تھیں قتل کریندا اڑیاں

جے کوئی صلح کرے سو چھٹے کوئی نہ بچدا لڑیاں

عشق زور آور تے منہ تاناں گھوڑا باجہ لگاموں
 راہ کو راہ نہ دیکھ محمد بھجدا جا مقالوں
 عشق زور آور شیر شکار اس دا ہاڑ نہ خالی
 چھیڑ کھیڑ نہ کریئے مارے انگل جس دسالی
 کوئی ہتھیار نہ پوندا اس ٹوں نہ پھٹ لگدا کاری
 مار اپنا چھڈ جاندا ناہیں چھڑیا کرے خواری (69)

اُپر وکت شعراں وچ میاں محمد بخشؒ عشق دی طاقت دا بیان کرن لئی کئی حوالیاں نال ایس دی
 تشریح کردے نیں۔ کدی عشق ٹوں حیدر والقب دیندے نیں، کدی مونیہ زور تے بے لگام گھوڑے دا
 تے کدی اوس ٹوں زور آور شیر شکاری کہندے نیں۔ عشق ٹوں مونیہ زور تے بے لگام گھوڑا کہنا وی
 اچرچ علامت اے، یعنی مردِ کامل لگے بندے راہواں تے ٹرن دا قائل نہیں سگوں اوہدا مقصودِ نظر اوہدی
 منزل اے تے ایس منزل لئی اوہ سرپٹ نس رہیا اے۔ اوہ سوکھے تے اوکھے راہواں دی پرواہ نہیں
 کردا، اوہدی دوڑ عمل تے جدوجہد دی علامت اے۔ منہ زور گھوڑے ٹوں کوئی طاقت رکن تے مجبور
 نہیں کردی۔ اقبال وی میاں محمد بخشؒ وانگوں عشق بارے ایسے طرحاں دے وچاراں دا اظہار کردا اے:

کبھی آوارہ و بے خانماں عشق
 کبھی شاہ شہاں نوشیرواں عشق
 کبھی میدان میں آتا ہے زرہ پوش
 کبھی عریاں و بے تن و سناں عشق (70)

میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل دے اڈم ٹوں ساری منکھتا تیک پھیلا نا ایہہ ظاہر کردا اے کہ اوہ
 ساریاں مخلوقاں ٹوں اک مذہب اوہنوں اسلام کہو یاں انسانیت دے جھنڈے تھلے ویکھدے ہاں جتھے
 دین تے دُنیا دوویں اہم نیں ایس لئی مردِ کامل وی دین تے دُنیا دوہاں ٹوں برابر اہمیت دیندا اے تے
 اوہناں دے تقاضے نبھاندا اے۔ جے کہ اسلام دی گل کرو تاں اتھے وی صرف اخلاقی تبلیغ دی تھاں عملی
 جدوجہد تے زور دتا گیا اے تے اجتماعی جیون وچ انقلاب لئی معاشرے دے ہر فرد تے ذمہ داری پائی
 گئی اے۔ اقبال نے مردِ مومن دے فلسفے وچ عشق دی سرمستی دا ذکر کیا اے۔ ایس توں وکھ اوہ مردِ
 مومن ٹوں عقل دی تھاں وجدان تے دماغ دی تھاں دل دی اگوئی دی تلقین کردا اے جہڑا صوفی دا

امتیاز اے:

”مردِ مومن یا صاحبِ عشق کا مقصود قربِ الہی ہے اور خدا کا تقرب اس طرح ممکن ہے کہ انسان اپنے اندر خدائی اوصاف پیدا کرے اور توسیعِ خودی کے ذریعے خدا کے سب سے بڑے وصف تخلیق سے متصف ہو کر تکوینِ کائنات میں خدا کی نیابت کا مستحق ہو۔ خودی کا ایک لامحدود کردار قائم کر کے انسان جس قدر زیادہ تکوینِ کائنات میں حصہ لے گا، اس قدر وہ خدا سے قریب تر ہوتا جائے گا۔ پس مردِ مومن کا خدا کو اپنا معبود قرار دینا اور اس کے آگے سر جھکانا، کوئی باعثِ شرمِ اصول نہیں جو خودی کی نفی کرتا ہوں، خدا کو مقصود قرار دینا عظمت و کمال کے ایک منتہی کو اپنا نصب العین قرار دینا ہے۔ خدا کا خوف بھی غیر اللہ کے خوف کی طرح کوئی منفی قوت نہیں بلکہ وہ ایک اثباتی قوت ہے۔ اگر نیٹھے خدا کے اسلامی تصور کی حقیقی رُوح سے واقف ہوتا تو وہ تسلیم کرتا کہ اس سے بڑھ کر شریفانہ اور اعلیٰ نصب العین، نوعِ انسان کے لیے پیش نہیں کیا جاسکتا۔“ (71)

اقبال موجب:

اگر ہوتا وہ مجذوبِ فرنگی اس زمانے میں

تو اقبال اس کو سمجھاتا مقامِ کبریا کیا ہے (72)

میاں محمد بخشؒ رب دی نیڑتا دے چاہیوان نہیں تے خدا دے دردِی گدائی ئوں تاجِ سمجھدے
نیں۔ اوہ اپنے رب کولوں صرف ایہو سوال کردے نہیں کہ غیر اللہ دی محتاجی توں بچائی رکھنا تے اجی
بہادری، شجاعت، درڑ ارادہ تے طاقت عطا کر، جہڑیاں مرداں داماں تران ہوندی اے۔

کر محتاج نہ غیر اپنے داتیں در رہاں سواں

مرداں وچہ رلاوے جیہڑی دیہ اوہ ہمت عالی (73)

میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل خدا دی عبادت وی کردا اے تے مخلوق دی خدمت وی۔ اوہ دے من
وچ پروانیاں ورگا سوز اے پر چہرہ شمع واگوں اے۔ اوہ شریعت تے طریقت دا پابند اے۔ اوہدا ظاہر

تے باطن اُجلا اے۔

علامہ اقبال تے میاں محمد بخشؒ دے مردِ مومن وچ بہت ساریاں صفتاں سانجھیاں نیں۔ ایس سلسلے وچ علامہ دے کجھ شعر میاں محمد بخشؒ دے شعراں نال چوکی سانجھ رکھ دے نیں۔ ایس فکری سانجھ دا اک کارن ایہہ ہوسکدا اے کہ دوہاں نوں اکو یگ وچ اکو جے مسئلیاں نال واہ پیا۔ حالات دے جبر نے اوہناں دی فکر نوں کئی حوالیاں نال اکو جہیا متاثر کیتا فیر میاں محمد بخشؒ دا کلام علامہ اقبال دے مطالعے پٹھ رہن دیاں کئی شہادتتاں موجود نیں۔ دوجے ایہہ کہ دوہاں دے مُرشد معنوی مولانا روم نیں، ایس لئی اوہناں دے کلام دی رُوح اک اے پر زبان تے بیان دا ڈھنگ وکھرا اے۔ ایس طرح ایس کہہ سکدے آں کہ علامہ اقبال نے مردِ مومن دا تصور مولانا روم دی فکر تے میاں محمد بخشؒ دے فکر تے عمل دے فلسفے توں کڈھیا اے، ایس لئی اوہناں دا مردِ کامل نیٹھے دے فوق البشر وانگوں اخلاق تے مذہب توں لاتعلقی نہیں سگوں مذہب دی طاقت تے خدا دی وحدانیت توں ڈیر واقف اے۔ عاشق دی شخصیت جلال تے جمال دا سوہنا سمیل بن جاندی اے جہدے وچ قہاری، غفاری، قدوسی تے جبروت دیاں صفتاں وی موجود ہوندیاں نیں۔ اچھے منگھ ای مردِ مومن اکھواؤندے نیں۔ میاں محمد بخشؒ دا مردِ کامل عشق دی طاقت نال مالا مال اے۔ ایس طاقت نے اوہنوں ایس قابل کر دتا اے کہ اوہ پہاڑاں نوں وی مطیع کر سکدا اے:

وچوں آتش باہروں خاکی وسدے حالوں خستوں
جے پک نعرہ کرن محمد ڈھین پہاڑ شکستوں
جے پک آہ درد دی مارن ہوندا مُلک ویرانی
کوہ قافاں دے سبزے سڑدے ندئیں رہے نہ پانی
واؤ وانگ پھرن سبھ مُلکیں ہرگز نظر نہ آؤن
چُپ رہن کستوری وانگوں فر خوشبو دھماون
عاشق گل کوہ قاف زمیں دے ریتو وانگن کاہندے
تہولے وانگر ہول نہ کردے بھاڑن رکھن کاہندے (74)

ایہناں شعراں دے رونا نال باہروں خاکی دین والے اندروں اگ وانگوں ہن۔ اوہناں دی اک لاکار نال پہاڑ بھُجے جاؤ گن تے اک درد بھری ہاء نال مُلک بھُجے ہو جاوے۔ کوہ قافاں دے ہریاول

سڑ جاؤں، ندیاں پانی نہ رہوے۔ اوہ واء وانگوں ہر تھاں ہر دیش جاندے نیں پر وکھالی نہیں دیندے۔ اوہناں دی پُچ وی کستوری وانگوں اے جہدی خوشبو ہر پاسے کھلر جاندی اے۔ ویری ٹوں ریت وانگوں مار مُکا دیندے نیں۔ میاں محمد بخش دے شعراں وچ مردِ کامل دیاں ساریاں صفتاں تے خصوصیتاں دے تناظر وچ علامہ اقبال دے تھلوکت شعر ویکھیے تاں معنی تے مفہوم تے لب و لہجہ وچ اچرچ سانجھ نظر آوے گی۔

قہاری و غفاری و قدوسی و جبروت

یہ چار عناصر ہوں تو بنتا ہے مسلمان

جس سے جگر لالہ میں ٹھنڈک ہو وہ شبنم

دریاؤں کے دل جس سے دہل جائیں وہ طوفان (75)

ایس سانجھ گروں اقبال نے کدھرے وی میاں محمد بخشؒ دا ذکر نہیں کیا جد کہ اوہناں دیاں لکھتاں وچ مولانا روم دا ذکر وار وار لکھدا اے۔ حالاں جے اوہ جس طرحاں دے تصوف دے چاہیوان سن، میاں محمد بخشؒ دا تصوف اوس تے پورا اُتردا اے۔ ایس توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہناں نے ایس کلام توں ضرور فیض حاصل کیا اے۔ بہر حال جہڑے لوکی کہندے نیں کہ اقبال نے مردِ مومن دا تصور ٹیٹے توں لیا سی، اوہناں لئی اقبال دا ایہہ بیان کافی اے۔ اقبال ’اسرارِ خودی‘ دی شرح وچ لکھدا اے:

”میں نے آج سے تقریباً بیس سال قبل مردِ کامل کے متصوفانہ عقیدہ پر

ایک مضمون لکھا تھا اور یہ وہ زمانہ ہے جب کہ ٹیٹے کی بھنگ بھی میرے

کان میں نہیں پڑی تھی اور نہ اس کی تصانیف میری نظر سے گزری

تھیں۔“ (76)

میاں محمد بخشؒ دے قریبی ساتھی میاں سکندر لکھدے نیں کہ اقبال میاں محمد بخشؒ دا کلام بڑے شوق نال سُن داسی تے میاں محمد بخشؒ نال بڑی عقیدت رکھدا سی۔ میاں محمد بخشؒ دے اچھے شعر جہناں وچ عشق تے مردِ کامل دا بیان ہوندا سی، ٹوں سُن کے اقبال دیاں اکھاں سلھیاں ہو جاندیاں سن۔ (77)

میاں محمد بخشؒ تے اقبال دا مردِ مومن منگھتا دی معراج اے۔ اوہدی ذات وچ ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ رومی مومن منگھتا دی موجودہ منزل ٹوں ارتقاء دی انتہی منزل نہیں آکھیا جاسکدا۔ ارتقاء دا

سفران مک اے ایس لئی پرچلت منٹھ ٹوں کامل مرد نہیں آکھ سکدے۔ مولانا دیو جانس کلبی دا قصہ بیان کر دیاں آکھدے نیں کہ اوہ دیہاڑ وچ دیوالے کے منٹھاں دی بھیڑ وچ پھر رہیا سی۔ لوکاں دے کچھن اُتے اوس دیا کہ ”مینوں بندیاں دیاں صورتاں دکھائی دیندیاں نیں پر منٹھ نظر نہیں آؤندے۔ میں ایس ہمیرے وچ منٹھ ٹوں بھال رہیا واں۔“ مولانا روم موجودہ منٹھاں ٹوں سست عناصر آکھدے نیں جہڑے حیوانیت توں پورے طور تے اُتانبہ نہیں اُٹھ سکے۔ منٹھ جے کراُتانبہ اُٹھن دی کوشش کرے تاں اوہ فرشتیاں توں اُچیرا ہو جاندا اے، تے جد ڈگے تاں حیواناں توں وی ودھ بھیڑا ہو جاندا اے کیوں جے حیوان جبئی لوڑاں موبہ اپنا جیون بتاندے نیں۔

آدمی را ده طرفه محو نیست از فرشته سرشته در حیوان
گر کند میل این شود بد ازین در کند قصد آن شود بہ اذان (78)

رومی موجودہ بندے کولوں اکیا ہو یا اے کیوں جے اوہ حیوانیت دے درجے توں اگانہ ودھ کے عقل تے عشق نال اپنی طاقت ٹوں ودھان لئی تیار دکھائی نہیں دیندا۔ اوہ منٹھی ترقی دی جہڑی منزل دے چاہوان نیں، میاں محمد بخش دا مرد کامل اوسے تھاں تے ہے۔ ابن سینا وی موجودہ منٹھ ٹوں منٹھتا دی معراج سمجھدے نیں:

”جوین تخلیق اول یعنی عقل اولی اپنی صفت میں اشرف تے اکمل سی
اوسے طرحاں ایہہ وی ضروری سی کہ آخری تخلیق یعنی منٹھ وی کامل
ترین تے شریف ترین ہووے تے حقیقت تاں ایہہ اے کہ تخلیق
کائنات دا مقصد ای آفرینش انسان اے۔“ (79)

عشق دے جذبے نے مرد کامل ٹوں ایہے پر بخشے نیں کہ اوہ جنگل، صحرا، پانی تے ہواواں وچ اُڈدا پھر دا اے۔ اُڈن والے لئی جنگل، سمندر تے پہاڑ بے معنی ہو جاندے نیں کیوں جے واء وی عشق دی دم ساز اے۔ ایس توں مراد ایہہ وے کہ عاشق اُڈم تے حرکت دا استعارہ اے جہڑا ہر حالت وچ سفر وچ ٹُریا رہندا اے کیوں جے آزادی دی پری اوس دی اُڈیک وچ اے۔ مقصد دی سرشاری اوہنوں کسے موقعے تے وی ڈولن نہیں دیندی سگوں اوہدے حوصلے جوان تے سدھر ٹوں توانائی بخشدی اے۔

راہ عشق دے چلن والے سچے مرد سپاہی
جانن نہ کوہ قاف سمندر جہول ہوں راہی

اوہ بھی عشق ہوائے چائے اُڈن ول یاراں

اُڈن والے نوں کیہ جنگل کیہ پانی کیہ دھاراں (80)

میاں محمد بخشؒ دا قصہ سفرِ عشق مقصد نوں حاصل کرن دی سدھر دا ناں اے۔ منٹھ دے من وچ جدوں کچھ کرن دا جذبہ تے احساس پنگر دا اے تاں اوہ ہراوکر نال آڈالا ون لئی تیار ہو جاندا اے تے ساریاں اڑکاں نوں پار کردیاں اپنے مقصد نوں حاصل کر کے ساہ لیندا اے۔ ایس لئی من نوں سدھراں تے آساں دا گھر بنائی رکھنا چاہیدا اے کیوں جے سدھرائی بندے نوں عمل اُتے پریدی اے تے اوہنوں جدوجہد ول لے جاندی اے۔ سدھر نال دل وچ ہنگامہ بنیا رہندا اے۔ ایویں آکھنا چاہیدا اے کہ سدھر نال بھریا بندہ ای اُچا مقصد مٹھ سکدا اے۔ (81) میاں محمد بخشؒ دا سرجیا کامل مرد اک سدھر رکھن والا منٹھ اے جہدی سدھر تے حیاتی دا مقصد منٹھتا نوں غلامی تے جبر توں نکت کرنا اے۔ ایس لئی اوہ آزادی نوں حاصل کرن لئی دن رات جتن کردا اے ایس لئی میاں محمد بخشؒ اوہناں دے خیال وچ عبادتاں تے علم توں ودھ عشق دا راہ اپناون دی تلقین کردے نیں کیوں جے ایہو تصوف دی اصل اے۔ ظاہری عالماں بارے آکھدے نیں:

پک عالم پک فاضل پک مکلاں پک حافظ پک قاری

پک قاضی پک مفتی بندے سر دھر گپڑی بھاری

پک زاہد پک صوفی مفتی بندے پک نمازی

پکناں روزے دار کہایا شیخی بے اندازی

شیخ شیوخ مربی مرشد پیر بنے پک بھارے

پک طلب بہشت وشن دی پک دوزخ ڈر مارے (82)

ایہہ عالم، فاضل، حافظ، قاری، مفتی تے قاضی اپنے علم تے فخر کردے نیں۔ زاہد، صوفی، غازی تے روزے دار اپنیاں عبادتاں تے مرتبے تے مان کردے نیں۔ ایہہ لوکیں شیخ، پیر تے مرشد بن کے اپنے آپ نوں اہم تے پہنچیا ہو یا بندہ سمجھدے نیں پر ایہناں دیاں ساریاں عبادتاں نفعے نقصان دے کھاتے وچ پیندیاں نیں کیوں جے کچھ دے پچھے جنت دی طلب تے کچھ دے دوزخ دے عذابوں پہنچا اے۔ اقبال نے بڑی سؤنی گل کہیتی سی:

نکل کر خانقاہوں سے ادا کر رسم شبیری

کہ فقر خانقاہی ہے فقط اندوہ و دلگیری (83)

اک مردِ کامل دا اصل وظیفہ ایہہ اے کہ اوہ منکھی جیون تے انسانیت دی بھلیائی دا ضامن ہووے۔ اوہدی شروعات اپنی ذات توں جتنا تے انجام کائنات توں جتنا ہووے۔ اوہنوں رب نے اپنا نائب آکھ کے تجھیریاں ذمے واریاں سوئیاں نیں۔ صرف اپنیاں عبادتاں تے تعریفاں توصیفاں تیک محدود نہیں رکھیا، ایس لئی مردِ کامل کائنات دی ماہیت تے منکھ دی حقیقت دا کھوج لا کے نائب دا کردار نبھاسکدا اے۔ اوہدا مقصود صرف مادی دُنیا تیک پہنچ نہیں سگوں اوہ روحانی تے باطنی بحیثیت جان کے سارے جہاناں دیاں خبراں حاصل کردا اے۔ اوہدے من دے پیار دے ایہہ حال اے کہ کائنات وچ گواچن دی تھاں کائنات اوہدے من وچ سما جاندی اے۔ اقبال مَوْجِب:

کافر کی یہ پہچان ہے کہ آفاق میں گم ہے

مومن کی یہ پہچان کہ گم اس میں ہے آفاق (84)

حوالے

- 1- محمد بخش، میاں، سفرِ العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 319۔
- 2- اوی، 320۔
- 3- اوی
- 4- اوی
- 5- اوی، 321۔
- 6- علامہ اقبال، ہال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 321۔
- 7- محمد بخش، میاں، سفرِ العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 321۔
- 8- نیٹش، داستانِ فلسفہ مرتب ول ڈیورنٹ، (لاہور: فکشن ہاؤس، 18 مزیگ روڈ، 1995ء)، 322۔
- 9- علامہ اقبال، ہال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 322۔

- 10- محمد بخش، میاں، سوہنی مہینوال، (جہلم: چوہدری بک ڈپو، مین بازار، دینہ، 1998ء)،
-323-
- 11- اوبی، 324-
- 12- نیٹھے، نیٹھے بقول زرتشت، (لاہور: انجمن ترقی اردو، 1945ء)، 324-
- 13- سید ابو الاعلیٰ، مودودی، القرآن، (لاہور: ادارہ ترجمان القرآن، 1975ء)، 324-
- 14- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 324-
- 15- اوبی، 325-
- 16- اوبی
- 17- اوبی
- 18- اوبی، 326-
- 19- خالد علوی، ڈاکٹر، انسانِ کامل، (لاہور: الفیصل ناشران، اردو بازار، 2001ء)، 326-
- 20- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 326-
- 21- علامہ اقبال، بال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 326-
- 22- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 327-
- 23- اوبی، 327-
- 24- اسلم رانا، ”پنجابی ادب وچ حق دے عمل دی دعوت“، کھوج، جلد تین، شمارہ دس، 327-
- 25- علامہ اقبال، مکاتیبِ اقبال، 327-
- 26- محمود نظامی، سید، ملفوظاتِ اقبال، (لاہور: اشاعتِ اول)، 328-
- 27- خالد علوی، ڈاکٹر، انسانِ کامل، (لاہور: الفیصل ناشران، اردو بازار، 2001ء)، 328-
- 28- اوبی
- 29- نیٹھے، داستانِ فلسفہ مرتب ول ڈیورنٹ، (لاہور: فکشن ہاؤس، 18 مزنگ روڈ، 1995ء)،
-328-
- 30- خالد علوی، ڈاکٹر، انسانِ کامل، (لاہور: الفیصل ناشران، اردو بازار، 2001ء)، 328-
- 31- اوبی، 329-

- 32- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 329۔
- 33- سید ابوالاعلیٰ، مودودی، القرآن، (لاہور: ادارہ ترجمان القرآن، 1975ء)، 329۔
- 34- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 329۔
- 35- نیٹھے، داستان فلسفہ مرتب ول ڈیورنٹ، (لاہور: فکشن ہاؤس، 18 مزیگ روڈ، 1995ء)، 329۔
- 36- عبد اللہ، سید، ڈاکٹر، اعجاز اقبال، (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2004ء)، 330۔
- 37- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 330۔
- 38- شبلی نعمانی، الفاروق حصہ دوم، (کراچی: نفیس اکیڈمی، 1979ء)، 331۔
- 39- محمد بخش، میاں، شیریں فرہاد، 331۔
- 40- علامہ اقبال، بال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 331۔
- 41- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 332۔
- 42- علامہ اقبال، ضربِ کلیم، 333۔
- 43- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 333۔
- 44- خالد علوی، ڈاکٹر، انسانِ کامل، (لاہور: الفیصل ناشران، اردو بازار، 2001ء)، 333۔
- 45- محمد بخش، میاں، نیرنگ عشق، (جہلم: چوہدری بک ڈپو، مین بازار دینہ، 1998ء)، 333۔
- 46- علامہ اقبال، بانگِ درا، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1940ء)، 334۔
- 47- مسلم نظامی، سید، انوار الفرید، (پاکپتن شریف: صوفیہ دارالاشاعت، 1987ء)، 334۔
- 48- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 334۔
- 49- علامہ اقبال، بال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 334۔
- 50- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 334۔
- 51- اونی، 335۔
- 52- اونی، 336۔
- 53- اونی
- 54- اسلم رانا، ”پنجابی ادب وچ حق دے عمل دی دعوت“، کھوج، 336۔

- 55- محمد بخش، میاں، قصیدہ بردہ شریف، 337۔
- 56- علامہ اقبال، بانگ درا، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1940ء)، 337۔
- 57- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 337۔
- 58- شاہ حسین، کلام شاہ حسین، (لاہور: الفیصل ناشران، اردو بازار، 1997ء)، 337۔
- 59- بلھے شاہ، بلھے شاہ دا کلام، (لاہور: پنجاب آرٹ کونسل، 1989ء)، 338۔
- 60- سیتل رنجیت سنگھ، کلام نانک، (یو ایس اے: ہیری ٹیج فاؤنڈیشن، 2001ء)، 338۔
- 61- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 338۔
- 62- اوبی، 339۔
- 63- اوبی
- 64- اوبی
- 65- اوبی، 340۔
- 66- اوبی
- 67- اوبی
- 68- اوبی
- 69- اوبی، 341۔
- 70- علامہ اقبال، بال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 341۔
- 71- غلام عمر خاں، ڈاکٹر، اقبال کا مرد کامل، (لاہور: مکتبہ عالیہ، 1987ء)، 342۔
- 72- علامہ اقبال، بال جبریل، (لاہور: غلام علی اینڈ سنز، 1927ء)، 342۔
- 73- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 342۔
- 74- اوبی، 343۔
- 75- یوسف سلیم، چشتی، شرح ضرب کلیم، (لاہور: عشرت پبلشنگ، 1951ء)، 344۔
- 76- یوسف سلیم، چشتی، شرح اسرار خودی، (لاہور: عشرت پبلشنگ، اردو بازار)، 344۔
- 77- سکندر، میاں، عارف کھڑی، (جہلم: چوہدری بک ڈپو، 1970ء)، 344۔
- 78- عبدالحکیم، خلیفہ، تشبیہات رومی، (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 1957ء)، 345۔

- 79- ظفر سیل، فنون اپریل 2004ء، 345۔
- 80- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 345۔
- 81- ڈاکٹر سلیم اختر، اقبالیات کے نقوش، (لاہور: اقبال اکادمی، 1977ء)، 346۔
- 82- محمد بخش، میاں، سفر العشق، (لاہور: جہانگیر بک ڈپو، اردو بازار)، 346۔
- 83- علامہ اقبال، ضربِ کلیم، (لاہور: عشرت پبلشنگ، 1951ء)، 347۔
- 84- ادبی

